

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Sosial elmlər və psixologiya
fakültəsinin Sosiologiya ixtisası üzrə
əyani şöbənin II kurs (qrup 1630)tələbəsi

Qurbanov Rəşad İlham oğlunun

Sosiologiya tarixi fənnindən

“K.Marks cəmiyyətin tipologiyası haqqında”

mövzusunda

KURS İŞİ

Kafedra müdiri: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru ,
prof. İzzət Rüstəmov

Elmi rəhbər: Rəna Qafarova

BAKİ-2015

Mündəricat

Giriş.....	3
1. K.Marks həyat və yaradıcılığı.....	5
2.Marks siniflər haqqında.....	7
3.Bəsit cəmiyyətdən kommunizmə gedən yol.....	16
Nəticə.....	28
Ədəbiyyat siyahısı.....	29

Giriş.

Alman filosofu, siyasətçisi və sosioloqu Karl Marks Azərbaycanda və dünyada digər nüfuzlu sosioloqlarla müqayisədə daha çox tanınır. Öz radikal mövqeyi ilə həm böyük nüfuz qazanan, həm də tənqidlərə məruz qalan Marks əsaslı fikirlər və inqilablarla yaddaşlarda dərin iz buraxdı. O, kapitalist iqtisadi sisteminin gücləndiyi dövrdə yaşamışdır. Yaşadığı dövrdə Avropada güclənən sosial bərabərsizliyin və işçi sinfin yuxarı siniflər tərəfindən istismara məruz qalmasından təsirlənən Marks, bütün həyatını cəmiyyətin mövcud problemlərinin tədqiqinə və həlli yollarının axtarılmasına həsr etmişdir. Onun əsas tənqid hədəfi kapitalizm cəmiyyəti, bu ictimai-iqtisadi formasiyada sosial siniflər arasında mübarizə, əmtəənin rolu və s. məsələlər olmuşdur.

K.Marks kapitalizm cəmiyyətini və onun süqutunu elmi üsullarla tədqiq və təhlil edən ilk şəxs olaraq tarixə düşmüşdür. (16.səh132) O, cəmiyyəti təsnif edərkən bu fikirləri irəli sürürdü: “Cəmiyyət barışmaz ziddiyyətdə olan sosial siniflərdən-burjuaziya və proletariatdan ibarətdir. Onlar öz kollektiv maraqları üçün çalışır və bu məqsədlərə çatmaq naminə bir-biri ilə fiziki yaxud ideoloji mübarizə aparırlar. Bu mübarizə hərdən ciddi çaxnaşma və qarşıdurmalara səbəb olsa da, kapitalizmin mövcudluğu göstərir ki, belə vəziyyət heç də xaos yaradacaq formada deyildir. Başqa sözlə desək, əgər bu münasibətlər daim fiziki qarşıdurmalar və çaxnaşmalarla nəticələnsəydi, o zaman kapitalizm mövcud olmazdı. Bu da onu göstərir ki, ziddiyyətlər, zaman keçsə də, kökündən həll edilmir. Onlar nəsildən-nəsilə ötürülür və nə qədər qəribə səslənsə də, cəmiyyətin inkişafına səbəb olur.”

Marks birincilər sırasında birinci olaraq cəmiyyətin bütöv bir sistem olması haqqında təsəvvürü işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyədə ictimai-iqtisadi formasiya-bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən ibarət və qeyri-sabit tarazlıq vəziyyətinə malik sosial sistem haqqında təlim əsaslı yer tutur. Həmdə bu fikridə qeyd etmək istəyirəmki, Marksın ictimai-iqtisadi formasiyası ümumdünya tarixinin ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən dövrlərinə uyğun gəlir. Marks beş əsas formasiyanı:

ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və kommunizm formasiyalarını fərqləndirir. (2. Səh 87)

Siniflər və sinfi mübarizə nəzəriyyəsi Marksın təlimində mərkəzi yer tutur. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, proletariat və burjuaziyanı antoqonist siniflər kimi, sinfi mübarizəni isə cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi nəzərdən keçirən Marks, bəşəriyyətin perspektivini sinfi bölgünün mövcud olmayacağı kommunizm formasiyasında görürdü.

Bütün bu söyləmələrdən belə bir nəticə çıxarıram ki, Marksın cəmiyyəti təsnif edərkən söylədikləri, heç kim tərəfindən kəşf edilməmiş və heç bir prinsipə əsaslanmır. Bunlar ancaq gözlərimizin önündə cərəyan edən tarixi bir hərəkətdən, var olan sinfi mübarizədən əmələ gələn fikirlərdir. Fikirləri bu günə kimidə qızgın şəkildə müzakirə edilən və müasir dövrün bir sıra məsələlərinin dərkində istifadə edilən K.Marks, dünya tarixinin ən dahi mütəffəkirilərindən biri olaraq öz adını tarixə yazmışdır.

1.K.Marks həyat və yaradıcılığı.

Karl Marks 1818-ci il 5 mayda Prussiyanın (indiki Almaniya) Trier şəhərində anadan olmuşdur. Ailəsi varlı və mədəni bir ailə idi, lakin inqilabçı ailə deyildi. Marksın əslən yəhudi olan valideynləri o zamanki antisemitizmin qurbanı olmamaq üçün dinlərini iudaizimdən xristianlığa dəyişmişlər. Bonn və Berlin universitetlərində

hüquq təhsili alarkən tarix və fəlsəfəyə böyük maraq göstərmişdir. Fəlsəfəyə marağı onu Hegelçi- idealist kimi formalaşdırdı. Hətta o, Berlində Hegelin fəlsəfəsindən ateist və inqilabi nəticələr çıxarmağa çalışan sol hegelçilər dərnəyinə qoşulmuşdu.

1842-ci ildə sol hegelçilər və radikal burjuacılarla birlikdə müxalifət yönümlü “Reyn Qəzeti” qurulur. Marks bu qəzetin jurnalisti və redaktoru olur. Marks burada işləyərkən siyasi iqtisadi kifayət qədər bilmədiyini görür və böyük bir səylə siyasi iqtisadi öyrənməyə başlayır. Lakin Marksın Prussiya monarxiyasına qarşı tutduğu mövqe tezliklə qəzetin bağlanması ilə nəticələndi. (7. Səh 84)

1843-cü ildə uşaqlıq dostu Cenni fon Vestfalenlə evlənmişdir. Onun arvadı Prussiya irticaçı zadəgan ailəsindən idi. 1843-cü ilin payızında Marks Parisə gəlirki xaricdə Arnold Ruge (sol hegelçi idi) ilə birlikdə radikal bir jurnal çıxartsin. Lakin jurnalı gizlin yaymaq çətin olduğuna və tərəflər arasında ixtilaf əmələ gəldiyinə görə jurnal daha çıxmadı.

1844-cü ildə sentyabr ayında Fridrix Engels bir neçə günlüyə Parisə gəlir və bu zamandan etibarən Marksın ən yaxın dostu olur. Məhz Engels sayəsində onun diqqəti işçi sinfə yönəldi. Onlar ikilikdə Parisin inqilabçı qruplarının o zamanki coşğun fəaliyyətində ən qızgın sürətdə iştirak edirdilər və xırda burjua sosializminin müxtəlif təlimlərinə qarşı kəskin mübarizə apararaq, inqilabçı proletar sosializminin və ya kommunizmin (marksizmin) nəzəriyyə və taktikasını hazırladılar. 1845-ci ildə Marks Prussiya hökumətinin tələbi ilə təhlükəli bir inqilabçı kimi Parisdən sürgün edilir.

1847-ci ilin yazında Marks və Engels gizli təbliğat cəmiyyəti olan “Kommunistlər ittifaqı” na qoşulur və ittifaqın tapşırığı ilə 1848-ci ilin 21 fevralında məşhur “Kommunist Partiyasının Manifesti” ni tərtib edirdilər. Bu əsərdə yeni bir dünyagörüşü, ictimai həyat sahəsini əhatə edən ardıcıl materializm, sinfi mübarizə nəzəriyyəsi və yeni cəmiyyət-kommunizm cəmiyyətinin yaradıcısı olan proletariyatın bütün dünya tarixində oynadığı inqilabi rol haqqında nəzəriyyə dahiyənə bir aydınlıqla şərh edilmişdir.

Yaşadığı dövrdə Avropada sosial bərabərsizliyi və proletar təbəqənin burjua təbəqəsi tərəfindən istismarını görən Marks, tezliklə sosial inqilabçı olmağa qərar verir. Marksı bu işə başlamağa vadar edən digər ünsür isə onun digər filosoflardan

(G.Hegel, F.Nitşe) fərqli olaraq, dünyanı sadəcə nəzəriyyələr və fəlsəfi düşüncələrlə tədqiq etmək deyil, dünyadakı problemləri fiziki şəkildə həll etmək istəyi olmuşdur. Məhz bu istəyinə görə də o, müxtəlif Avropa dövlətlərində (İsveçrə, Fransa, Belçika) sosial inqilab etməyə cəhd etmiş, lakin dövlət tərəfindən deportasiya edilmişdir. Son olaraq 1849-cu ildən ömrünün axırına qədər Londonda yaşayır. Marksla Engelsin bir-birinə yazdıqları məktublardan görüldüyü kimi, Marks mühacirətdə çox ağır şəraitdə yaşamışdır. Ehtiyac Marksı və ailəsini tamamilə boğurdu. Engels böyük bir fədakarlıqla daim ona pul göndərmiş, kömək etməsəydi Marks nəinki “Kapital” əsərini yazıb başa çatdırıb bilməzdi, hətta yoxsulluğu üzündən həlak ola bilərdi. Bundan başqa xırda burjua sosializminin və ümumiyyətlə qeyri-proletar sosializminin bir çox təlim və cərəyanları Marksı amansız mübarizə aparmağa, bəzəndə ən quduzcasına və vəhşiliklə edilən şəxsi hücumların qarşısını almağa məcbur edirdi. Bunuda qeyd edim ki, o, mühacir dərəcələrindən kənarda duraraq bir sıra tarixi əsərlərində öz materialist nəzəriyyəsini hazırlayır və əsasən öz qüvvəsini siyasi iqtisadi öyrənməyə həsr edirdi. Əsasən A.Smit və D.Rikardonun işlərindən təsirlənən K.Marks, bu mütəfəkkirlərin fikirlərindən istifadə etməklə kifayətlənməmiş, onların bəzi nəzəriyyələrini inkişaf etdirərək, müxtəlif iqtisadi məsələlərə yeni bucaqdan baxmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 1859-cu ildə “Siyasi iqtisadın tənqidi” əsərini yazır.

Çox gərgin və nəzəri məsələlərlə məşğul olduğuna görə Marksın səhhəti tamamilə pozulmuşdu. O, çoxlu yeni material toplayıb bir sıra dilləri öyrənərkən, siyasi iqtisadi yenidən hazırlamaq və “Kapital” əsərini başa çatdırmaq işini davam etdirirdi. 1867-ci ildə “Kapital” ın I cildi işıq üzünə görünür. Lakin xəstəlik onun Kapitalı qurtarmasına icazə vermədi.

1881-ci il 2 dekabrda Marksın həyat yoldaşı vəfat etdi. 1883-cü il 14 martda Karl Marks öz kreslosunda sakitcə oturarkən gözlərini əbədi yumdu. Ölümündən sonra yarımçıq qalan əsərlərini (“Kapital” 1885- II cild, 1894-III cild) F.Engels tamamladı.

Son olaraq mövzumun bu hissəsini bitirərək bu fikirləridə əlavə etmək istəyirəm ki, K.Marks gənc yaşlarından həyatının son anına qədər cəmiyyətdə antikapitalist mövqedə durmuş və ümumdünya tarixinin bütün anlaşılmasında çevriliş yaratmışdır. Bu yeni anlaşılma sübut etdi ki, bütün tarix, indidə siniflərin antoqonizmi və

mübarizəsi yolu ilə davam edir, həmişə hakim və tabe siniflər, istismar edən və istismar olunan siniflər mövcud olmuş, bəşəriyyətin çox böyük bir əksəriyyəti həmişə ağır zəhmətə qatılmış, acınacaqlı həyat sürməyə məhkum olmuşdur.

2.Marks siniflər haqqında.

Sosial siniflər və onlar arasındakı əlaqələr K.Marksdan əvvəl adətən bir prizmadan, daha dəqiq desək, dini prizmadan izah olunurdu. Müxtəlif filosoflar və teoloqlar qeyri-bərabər sinfi münasibətlərin qaçılmaz olduğunu iddia edir və insanları bu vəziyyətlə barışmağa çağırırdılar. Bunun məntiqi nəticəsi idi ki, insanlar öz taleləri ilə barışır və yaşadıkları vəziyyətin təbii olduğuna inanırdılar. Dini və fəlsəfi fikirlərlə razılaşmayan K.Marks sosial sinif məsələsinə materialist prizmadan yanaşaraq, sosial sinfin və sosial bərabərsizliyin insan məhsulu olduğuna inanmışdır.

Amerikalı tədqiqatçı Castin Holt yazır ki: “K.Marksın sosial sinfə dair nəzəriyyəsi materialist təbiətlidir, çünki bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın sosial sinif iyerarxiyasındakı mövqeyi onun bioloji təbiətinin yaratdığı ehtiyaclarının təminatı üçün labüd olan maddi cəhətə sahibliyi ilə müəyyən edilir. Maddi cəhətin əl çatan olub-olmadığını isə istehsal vasitələrinə sahiblik müəyyən edir. İstehsal vasitələrinə sahiblik isə öz növbəsində sosial sinif mənsubiyyətini müəyyən edir. Sosial sinif mənsubiyyəti insanların həyat imkanlarından tutmuş, onların mövcud sinif mövqeyinin saxlanılmasına kimi bir çox məsələnin müqəddəratını müəyyən edir" (13. Səh93)

K.Marks xatırladır ki, tarix boyu bütün cəmiyyətlərdə sinfi bölgü mövcud olmuşdur. Cəmiyyətin bir qütbündə böyük nüfuz və var-dövlətə malik olan, digər qütbündə isə yüksək təbəqəyə tabe olan və maddi gücə sahib olmayan sosial təbəqələr mövcud olmuşdur. Bu iki təbəqə arasında isə hər zaman mübarizə getmişdir ki, K.Marks da bunu tarixi inkişafın və inqilabların mühərriki – hərəkətverici qüvvəsi adlandırır. Siniflərarası münaqişəni sadə formada izah etməli olsaq, deyə bilərik ki, yüksək təbəqə özündən aşağı təbəqələr üzərində həm aşkar, həm də gizli üsullardan

istifadə edərək nəzarəti əldə saxlamağa cəhd etsə də, aşağı təbəqələr daim mübarizə apararaq öz mövqelərini yaxşılaşdırmağa can atmışlar. Bu mübarizənin nəticəsi isə, K.Marksa görə, bəzi hallarda yuxarı təbəqənin üstünlüyü ilə, bəzi hallarda isə aşağı təbəqənin məğlubiyyəti və yaxud qələbəsi ilə bitmişdir. Bəzi hallarda bir sinfin məğlubiyyəti, yaxud qələbəsi bütöv ictimai-iqtisadi formasıyanın çökərək, yenisi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Bəs sosial siniflər necə və niyə yaranır? K.Marks və F.Engels "cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsas səbəblərini ictimai əmək bölgüsünün və xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasının nəticəsi kimi izah edirdilər. Alman mütəfəkkirlərinə görə, sinfi mənsubiyyət də, öz növbəsində insanların həyatdakı mövqeyini böyük ölçüdə müəyyən edir. Lakin qeyd edilməlidir ki, Marksizm, insanların həyat imkanlarının müəyyən edilməsində "digər strukturları (sosial-demoqrafik, ərazi, sosial-peşə, sosial-mədəni, milli-etnik və s.) inkar etmir. Lakin həmin təlimdə bütün bu bölgülər tam müstəqil vəziyyətdə deyil, sosial-sinfi struktur ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqədə anlaşılır". (9. Səh103-104)

Sosial təbəqələşmənin meydana çıxması üçün, K.Marksa görə, müəyyən əmək bölgüsünün olması və bəzi insanların istehsal vasitələri üzərindəki hakimiyyətini itirməsi gərəkdir. Onun fikrincə, ilk əmək bölgüsü ailədə yaranır. Ailənin rəhbəri statusuna sahib olan kişi ailədaxili işlərin bölgüsünü təşkil edir. Ailədəki bu xüsusiyyət əvvəlcə tayfa daxilində yayılsa da, digər tayfaların müxtəlif üsullarla (əsasən zorakılıq yolu ilə) tabe edilməsi nəticəsində daha böyük miqyas alır. Tabe edilən tayfanın nümayəndələri də vaxtilə müstəqil şəkildə istifadə etdikləri istehsal vasitələrindən məhrum edilərək, qalib olan tərəfə möhtac qalır. Onlar müxtəlif növ işlərdə istismar edilərək, özlərini aşağı təbəqənin, sahiblərini isə yuxarı təbəqənin nümayəndələrinə çevirərək, sosial sinfin yaranmasına səbəb olurlar. Beləliklə K.Marksın bu fikirlərindən belə nəticə çıxır ki, vaxtilə sinifsiz sosial quruluşa sahib olan tayfa başqa bir sinifsiz tayfanı öz tabeliyinə alaraq, sosial siniflərə bölünən cəmiyyət yaradır.

Tarixi nümunə ilə fikrini izah edən K.Marks yazır ki, ibtidai icma quruluşuna

sahib toplumlarda maddi nemətlər hər kəs arasında ehtiyaca uyğun bölündüyündən, bu toplumlarda sosial sinif anlayışı yox idi. Lakin maddi nemətlər üzərində hakim mövqeyə sahib olan bir qrupun ehtiyacından artıq miqyasda maddi imkanlar əldə etməsi ilə bir vaxtlar sosial bərabərliyin olduğu toplumlarda bərabərsizlik yarandı. Bu prosesi ibtidai yığım adlandıran alman mütəfəkkirinə görə, insanın əməyi və istehsal vasitələri onlardan istifadə edən şəxslər tərəfindən birbaşa idarə ediləndə sosial sinif müxtəlifliyinin yaranması ehtimalı olduqca aşağıdır. Siniflərarası mübarizə azlığın istehsal vasitələri üzərində hakimiyyəti ələ keçirdiyi zaman yaranır. İndi isə K.Marksın sosial sinif konseptinə dair fikirlərinə daha yaxından diqqət yetirmək istəyirəm.

Başla düşüncəyi kimi, “istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin forması cəmiyyətin sinfi strukturunu müəyyən edir”.(3.Səh36) Sosial sinfin müəyyən edilməsinə iqtisadi prizmadan yanaşaraq illik gəlirin, yaxud da şəxsin peşəsinin sosial sinfi müəyyən edən amillər olmadığını iddia edən K.Marksa görə, sosial sinif mənsubiyyəti istehsal vasitələrinə sahibliklə müəyyən olunur. Deməli, şəxsin sosial sinif mənsubiyyəti sosial əlaqələr çərçivəsində müəyyənləşir. Yəni sosial sinfi müəyyən edən ümumbəşəri qanunlar mövcud olmadığından, hər bir cəmiyyətin özünəməxsus sosial sinif iyerarxiyası olduğu kimi, sosial sinifə dair spesifik baxışı da mövcuddur. Sosial və iqtisadi münasibətlər dəyişkən olduğundan, sosial sinif konsepsiyası da zamana və yerə görə dəyişir və buna görədir ki, tarixən müxtəlif formalarda sosial sinif bölgüləri olmuşdur. Məsələn, Qədim Romadakı bölgü patrisi və plebeylərdən ibarət idisə, kapitalizmdəki bölgüdə burjuaziya və proletariat sosial sinif bölgüsünün əsasını təşkil edirlər. K.Marksın sosial siniflərə dair təsnifatında istehsal vasitələrinə - zavod, torpaq və avadanlıqlara sahib olan təbəqə “burjuaziya”, bunlardan məhrum olanlar və burjuaziya tərəfindən əmək haqqı qarşılığında istismar edilən təbəqə isə “proletariat” adlanır. Bu iki əsas sinif arasında isə müxtəlif siniflər mövcuddur. Lakin sosial sinif bölgüsünün yalnız obyektiv cəhətinin olmadığını deyən K.Marks ayrı-ayrı siniflərin nümayəndələrinin baxışının da sinfin təbiətinin müəyyənləşməsindəki mühüm rolunu qeyd etmişdir.

K.MARKISN SOSIAL SİNİFLƏR BÖLGÜSÜ

Burjuaziya. “Burjuaziya” sözü, Fransa İnkilabının məhsulu olub, aristokrat həyat tərzini sürən və cəmiyyət üzərində böyük nüfuza sahib olan insanlardan təşkil edilən sosial qrupu təsvir edir. Sənaye İnkilabı nəticəsində əvvəllər orta təbəqə sayılan şəxslər qısa zaman ərzində istehsal vasitələrinə sahiblənərək böyük sərvət əldə edir və cəmiyyətdə böyük nüfuza sahib olurlar. K.Marks istehsal vasitələrinin sahiblərini “kapitalist”, cəmiyyətdə böyük nüfuza və maddi imkanlara sahib olanları isə (bura kapitalistlər də daxildir) “burjuaziya” adlandırmışdır. Burjuaziyaya yüksək vəzifəyə sahib olan dövlət adamlarından tutmuş kapitalistlərə kimi bir çox nüfuzlu və maddi gücə sahib insanlar aid edilir. Bu sinfin başlıca məqsədi mövcud ictimai-iqtisadi formasiyanı saxlayıb, öz mənfəəti naminə fəaliyyət göstərməkdir.

Azad istehsalçılar. Bu sinfin nümayəndələrinin kapitalistlərlə oxşar cəhətləri olsa da, müəyyən məqamlarda onlardan geri qalırlar. Azad istehsalçı ya təkə özünün, ya da işə götürdüyü azsaylı işçilərin əməyi vasitəsi ilə satış üçün məhsul istehsal edir. Bu qrupa dulusçudan tutmuş dülgərə qədər bir çox işlərlə məşğul olan şəxslər aid edilə bilər. Həm bu qrupun, həm də kapitalistlərin məhsul istehsal etməsinə baxmayaraq, təbii ki, daha böyük ehtiyatları olan kapitalistlərin azad istehsalçılar üzərində böyük üstünlükləri var. Kapitalistlər böhranlara daha dözümlü, böyük maddi gücə sahib olduqlarından daha əsaslı ictimai və siyasi təsirə sahibdirlər. Məhz buna görə də, K.Marksın fikrincə, bu məhsuldar qüvvə də sosial gerçəkliyi dərk edərək kapitalistlərə qarşı mövqə sərgiləməlidir.

Orta təbəqə və yaxud orta burjuaziya. Bu təbəqənin nümayəndələri peşə baxımından rəngarəngdirlər. Belə ki, bəziləri, K.Marksa görə, burjuaziyanın işlərini idarə etdiyi halda, bəziləri tamamilə azad sahibkarlıqla məşğul olur. Nümunə göstərməli olsaq, bu sahəyə hüquqşünas, müəllim və həkim kimi peşələri də aid edə bilərik. Bu kateqoriya ilə yuxarı kateqoriyanı ayıran əsas ünsür isə istehsal vasitələrinə sahib olub-olmamaqdır. Əgər azad istehsalçılar öz istehsal vasitələri üzərində hakimiyyətə sahibdirsə, orta təbəqənin nümayəndələri, adətən, tabe olduqları qurumun istehsal vasitələrindən istifadə edib, onlar üçün fəaliyyət

göstərilər. Bu hissədə fransalı iqtisadçı Tomas Pikettinin orta təbəqəyə dair fikrini qeyd etmək istədim. O deyirdi ki, “Orta təbəqənin mövcudluğu burjuaziya-proletariat kəskin təbəqələşməsinin qarşısını alaraq, sosial sinif məsələsində daha rəngarəng cəmiyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur”.(16. Səh 49) Lakin bu təbəqə bir çox hallarda yüksək sosial təbəqənin nümayəndələrini müxtəlif üsullarla dəstəklədiyindən, K.Marks inanırdı ki, onlarda inqilabi ruhun yaranması qeyri-mümkündür.

Kiçik burjuaziya. Bu qrupa K.Marks qismən muxtar kəndlilər və kiçik miqyaslı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan tacirləri aid etmişdir. Bu qrup, K.Marksın fikrincə, dolayısı yolla və istəmədən burjuaziyanın xeyrinə çalışır. Belə ki, onların fəaliyyəti nəticəsində kapitalist iqtisadi sistemi üçün önəmli əmtəələr istehsal edilir, satılır və onların qazancından müxtəlif rüsumlar ödənilir. Beləliklə, bu qrupun nümayəndələri müəyyən dərəcəyə kimi azad olsalar da, onlar da kapitalizmin qoyduğu qayda-qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərilər. Marksistlər bir məqamı qeyd edirlər ki, bu sinif sənayeləşən ölkələrdə günü-gündən kiçilərək yox olmağa doğru gedir. Buna səbəb olaraq isə onu göstərilər ki, böyük sənaye sahiblərinin əlində olan böyük miqyaslı istehsal vasitələri imkan verir ki, daha çox məhsul istehsal edilə bilsin. Üstəlik, kapitalistlərin əlində olan texnoloji avadanlıqlar kiçik tacirlərin istehsal edə bilməyəcəyi məhsulları düzəltməyə və müvafiq xidmətləri həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da kiçik burjuaziyanın bazardan çıxarılmasına səbəb olur. Buna görə də, həmin sinif də gerçəklikdə burjuaziyaya qarşı olmalıdır ki, öz mövcudluğunu uzun müddətdə qoruyub saxlaya bilsin.

Burjua ideoloqları. Adından da göründüyü kimi, bu sosial qrupun nümayəndələri burjua təbəqəsinin fikirlərini yaymaq və onları dəstəkləyəcək təlimlər yaratmaqla məşğuldurlar. Müxtəlif qəbildən olan elm adamları, xüsusən də sosial-siyasi və iqtisadi elmlərin nümayəndələri müxtəlif üsullarla burjuanın xeyrinə, lakin digər təbəqələrin ziyanına işləyən fikirləri təbliğ edərək, cəmiyyətdə mövcud sistemə dair ən azı neytral fikirlərin yaranmamasına xidmət göstərilər. Müasir dövrümüzdə buna misal kimi bəzi media nümayəndələrini göstərə bilərəm. Bu misalı göstərməkdə əsas

məqsədim, cəmiyyətimizdə medianın burjua ideoloqu rolunu oynamasını nəzərə çatdırmaqdır. Bu fikrimi belə izah etmək istəyirəmki, media orqanlarının təbliğ etdikləri intensiv istehlakçılıq, əyləncə və rahat həyat insanların tənqidi düşüncə qabiliyyətini zəiflədir və burjua təbəqəsinin yaratdığı acı gerçəklikləri görməsinin qarşısını alır. Beləcə burjua təbəqəsinə qarşı olan inqilabın qarşısı alınır.

Proletariat. Bu qrupun nümayəndələri istehsal vasitələrindən məhrum olub, kapitalistlərə tabe olub, yaşamaq üçün öz iş qüvvəsini satmağa məcbur olan muzzdlu fəhlələr sinfi idi. Adətən, aşağı maaşlı işlərdə çalışan proletariat nümayəndələri, K. Marksın fikrincə, inqilaba səbəb olacaq gücə sahibdirlər. Proletariat XV-XVI əsrlərdə Qərbdə baş vermiş sosial dəyişikliklər nəticəsində yaranmışdır. Öz torpaqlarından cinayətkar üsullar vasitəsi ilə məhrum edilən kəndli əhali işsiz halına salınıb, şəhərə axın etməyə məcbur edilir. Şəhərlərdə yaranmağa başlayan, kapitalistlər üçün möhtəşəm, işçilər üçün isə minimum həyat şəraiti vəd edən zavod və fabriklər işsiz qalan kənd əhalisi, habelə əzəldən işsiz olan insanlar üçün iş yerləri rolunu oynayır. Kapitalistlərə məxsus yerlərdə əmək haqqı müqabilində çalışmağa başlayan işçilər, beləcə, proletariati yaradırlar. Lakin istismarçı iqtisadi münasibətlərin qurbanı olan bu təbəqə gec-tez səfərbər olub ayaqa qalxaraq istismarçı burjuaziyanı devirəcəkdir. Proletariat sinfinin səfərbərliyi üçün, ilk olaraq, işçilərin fiziki mənada yaxın əlaqələri qurması labüddür. Bu yaxınlıq işçilərin öz istəklərindən daha çox sosial-siyasi tarixin inkişafı sayəsində baş verir. Belə ki, əgər bir vaxtlar işçilər müxtəlif yerlərə səpələnərək, pərakəndə şəkildə işləyirdilərsə, şəhərləşmə və sənayeləşmə prosesi onları fiziki müstəvidə yaxınlaşdırmışdır.

Kəndli təbəqə. “Kommunist Partiyasının Manifesti”ndə sinif olaraq adı hallanmasa da, həmin təbəqə K. Marksın diqqətindən kənarda qalmamışdır. K. Marksın dövründə də, sənayeləşməyə baxmayaraq, sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə böyük olan bu qrupun özünəməxsus bir neçə xüsusiyyəti mövcud idi. İlk olaraq, bu təbəqənin nümayəndələri, yuxarıda adı çəkilənlərdən fərqli olaraq, bir-biri ilə sosial əlaqələr quraraq, hansısa bir sinif formalaşdırmırdılar. Əlaqələrin qurulmamasının başlıca səbəbi isə əmək bölgüsünün ən ibtidai səviyyədə olması idi. Belə ki, K. Marks qeyd

edir ki, bu cür şəraitdə yaşayanlar öz ehtiyaclarını özbaşına təmin edə bildiklərindən, geniş əmək bölgüsü aparmırlar ki, bu da güclü sosial əlaqələrin və birliyin yaranmasına əngəl törədir. K.Marksın fikrincə, bu təbəqə sinfi mənsubiyyət məsələsindən yetərincə xəbərdar olmadığı üçün öz gerçək durumunu anlamırlar. Lakin bu heç də o demək deyil ki, kəndlilər heç zaman ayağa qalxaraq öz maraqlarını müdafiə edib, öz kollektiv məqsədlərinə çata bilməzlə. Kəndliləri güclü lider birləşdirərək, onların maraqları naminə, ziddiyyətli sinfi maraqlara sahib olanlar ilə mübarizə apara bilər.

Lumpen proletariat. K.Marksın təhlükəli təbəqə adlandırdığı bu təbəqə ən aşağı yerdədir. Əksəriyyəti sosial müavinətlər hesabına yaşayan, çox zaman əxlaqsızlıqla məşğul olan, kiçik miqyaslı oğurluqla və dilənçiliklə dolanan bu insanları K.Marks istifadəyə yararsız hesab edirdi. Səbəb isə odur ki, K.Marksın fikrincə, bu təbəqə heç nədən agah olmadığı və fiziki cəhətdən bir-bir-birindən uzaq düşdüyü üçün bu qrupda inqilabi ruh yaratmaq qeyri-mümkündür. Onlar təhsilsiz şəxslər olduğundan siyasi inqilabı da dəstəkləmirlər, əksinə, mövcud vəziyyətin qalmasının tərəfdarı olurlar. Buna görə də, K.Marks bir az da irəli gedərək qeyd etmişdir ki, bu təbəqə hətta sosial-siyasi inqilabın gerçəkləşməsinə əngəl törədə bilər, çünki qərarlaşmış vəziyyətdə onlar müəyyən formada da olsa, dolanırlar. Öz “iqtisadi” fəaliyyətləri ilə kapitalist sinfinin maraqlarına nə qədər xidmət etsələr də, K.Marks düşünürdü ki, lumpen proletariatın uzunmüddətli maraqları əslində işçi sinfin maraqları ilə eynilik təşkil edir. K.Marks inanırdı ki, əgər lumpen proletariat öz gerçək vəziyyətini dərk etsə, o zaman kapitalistlərin xidmətçisi yox, onların düşməninə çevrilərək, inqilabi ruha sahib ola bilər. Çünki lumpen proletariatın öz gerçək durumundan agah olmaması və pərəkəndəliyindən, habelə qısamüddətli qazanca meylliliyindən istifadə edən kapitalistlər onları istismar edirlər. İşçilərin məruz qaldığı istismarla oxşarlıq təşkil edən bu cür istismar isə, sosial sinif agahlığının yaranacağı təqdirdə kapitalistlərə qarşı istiqamətlənən silaha çevrilə bilər (8. Səh 97-98)

Şəxsin öz sosial sinfi mənsubiyyəti barəsindəki məlumatlılığı məsələnin subyektiv cəhətidir. Başqa sözlə desək, şəxsin öz sosial sinfi mövqeyinə olan subyektiv baxışı

da sinfin təbiətinin formalaşmasında müəyyən rola malikdir. Bununla K.Marks nəzərə çatdırır ki, sosial sinifləri bir-birindən ayırmaq müəyyən dərəcədə mümkün olsa da, sosial sinfin nümayəndəsi heç də hər zaman öz mənsubiyyətindən və durumundan xəbərdar olmur. K.Marksa görə, burjuaziya sosial sinif mənsubiyyətindən xəbərdar olsa da, proletariat mənsub olduğu sosial təbəqəsi ilə bağlı əsl gerçəkliyi bilmir. Bunun kökündə isə burjuaziyanın güclü mövqeyindən istifadə edərək özünün xeyrinə olan ideologiyaları yeritməsi və sosial institutlardan effektiv şəkildə istifadə edərək proletariatu gerçəklikdən uzaqlaşdırması dayanır. Bu sosial institutlara misal kimi din, təhsil və median göstərmək olar. Bu institutlardan necə istifadə olunduğuna baxsaq Marksın nə demək istədiyini anlamaq çətin deyil. Burada bu 3 institutun burjuaziyanın xeyrinə işləməsi məsələsini aydınlaşdırmaq istəyirəm.

Uzun illərdir ki, din güclü təbəqə nümayəndələri tərəfindən öz iqtisadi-siyasi mövqelərini qorumaq və aşağı təbəqədə olanları idarə etmək üçün istifadə olunub. Məsəl üçün, yaranan sosial bərabərsizliyə bəraət qazandırmaq üçün dominant təbəqə müqəddəs kitablarda yazılan “Kasıblar hər zaman mövcud olub və bəziləriniz digərləri üçün çalışacaqsınız” kimi ifadələri tez-tez dilə gətirərək kasıbları bu vəziyyətin qaçınılmaz olduğunu inandırmağa çalışıblar, və həqiqətdə öz məqsədlərinə çatıblar. Təhsil sahəsinin də burjuaziyanın proletariat üzərindəki üstünlüyünün rolu çoxdur. Təhsil müəssisələrində kapitalizm haqqında və bu sistemin ən effektiv iqtisadi sistem olduğu barədə dərslərdə danışılır və hər şey burjuaziyanın istəyi əsasında formalaşdırılır. Burada yuxarıda qeyd etdiyim kimi, medianın rolu böyükdür. Bu fikrə bir daha toxunaraq söyləmək istəyirəmki, hər gün davamlı olaraq medianın göstərdiyi əyləncəli verilişlərlə insanların fikirlərini kapitalizmin yaratdığı problemlərdən yayındırır. Bu yanlış şüur kapitalizmin hələ də mövcud olmasının arxasındakı ən mühüm amillərdən biridir.

K.Marksın fikrincə, proletariatın nümayəndələri kapitalist sistemini təbii qəbul edərək onun qaçılmaz və ən uyğun sistem olduğunu zənn edirlər. Üstəlik, onlar hər zaman kapitalist sisteminin yaratdığı fəsadlar, çətinliklər və müxtəlif səpkili

problemlərdən xəbərdar olmadıqları üçün bu sistemin mahiyyətini tam dərk etməirlər. Bu sistemin təbii olduğuna dair inam işçi sinfə münasibətdə aparılan istismarın işçilər tərəfindən təbii qarşılınmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, onlar istismardan xəbərsiz olduqlarından cəmiyyətdəki durumlarından bir növ məmnundurlar. Bu bilməməzliyi isə K.Marks yanlış ağıllıq adlandırmışdır. Bu, proletariatu kapitalistlərə qarşı etiraz etməkdən çəkindirir. Burjuaziya isə cəmiyyətdəki durumu gözəl anlayır və sistemi öz xeyirlərinə qura bilər. Proletariatın yanlış ağıllığı, burjuaziyanın isə cəmiyyətin bütün cəhətlərinə nəzarət etməsi və öz durumundan xəbərdar olması, bütün məsələlərdə yüksək elitaya üstünlük verir.

Marksin siniflərə dair təhlilindəki digər maraqlı məqam isə ondan ibarətdir ki, burjuaziya istisna edilməklə, digər siniflər əsasən kosmetik fərqliliklərə malikdirlər, çünki gerçəklikdə hər bir sosial sinif burjuaziyanın hökmran olduğu istismarçı ictimai-iqtisadi formasıya tabe olub, müxtəlif formalarda istismara məruz qalır. Təbii ki, bu cür qeyri-bərabər iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu toplumlarda maddi əsaslar üzərində siniflərarası münaqişə baş verərək, həmin sistemin çökməsinə, yeni sistemin meydana gəlməsinə səbəb olur. Buna görə də tarixin hərəkətverici qüvvəsi adlanan siniflərarası mübarizə, əmək münasibətlərindən tutmuş siyasi-iqtisadi sistemədək bütün cəmiyyətin dəyişməsinə labüd edir. Beləliklə, Marksizmin sinif anlayışı aşağıdakı mühüm məqamları ehtiva edir:

- tarixən qərarlaşmış müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduğu yerə görə bir-birindən fərqlənən böyük insan qrupları kimi götürülür;
- istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri, fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi (ictimai əməyin təşkili) və bölgü münasibətləri üzərində qərarlaşdığı bildirilir;
- siniflərin mənafeələrində ziddiyyət vardır, çünki onlardan biri digərinin əməyini mənimsəyə bilər. (9. Səh 107)

Beləliklə, K.Marksın cəmiyyətin siniflərə dair tipologiyasını verərkən söylədikləri fikirləri, nəzəriyyə və konsepsiyaları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, istehsal vasitələrinə sahiblik əsasında yaranan sosial sinif bölgüsü cəmiyyəti qütblərə

bölərək, onlar arasında daim arasında daim antoqonist əlaqələrin mövcud olmasına gətirib çıxarır.

3.Bəsit cəmiyyətdən kommunizmə gedən yol.

Cəmiyyətlə əlaqəli sahələrin bir çox nümayəndələri kimi K.Marks da cəmiyyətin təkamülü məsələsini dərinlən araşdırmış və bu sahədə digər sahələrdə olduğu kimi özünəməxsus iz qoymuşdur. Əslində K.Marks və F.Engelsin yeganə məqsədi cəmiyyətlərin inkişaf tarixini öyrənmək olmamışdır. Belə ki, onlar 1845-46-cı illər ərzində yazdıqları “Alman ideologiyası” (“Deutsche ideologie”) əsərində tarixə materialist mövqedən yanaşaraq, o dövr üçün dominant olan baxışlardan xeyli fərqlənən nəzəriyyə irəli sürmüşlər. (15)

K.Marks yazırdı ki, insanın fundamental ehtiyacları ödəndikcə onda yeni ehtiyaclar yaranır. Yeni ehtiyaclar təmin olunduqda isə başqa yeniliklərə ehtiyac meydana gəlir. Ehtiyacları bitməyən insanlardan təşkil edilən toplum da daimi olaraq eyni sistemə malik olmaq istəmir və buna görə də yeni ictimai-iqtisadi formasiyaların yaranması tamamilə təbii qəbul olunmalıdır. K.Marksın dili ilə desək, mövcud sistemin daxilindəki ziddiyyətlər qarşısızalmaz dərəcədə gərgin vəziyyətə gəldikdə, onlar sistemi daxildən dağıdaraq, yeni sistemin yaranmasına yol açır. Daha dəqiq desək, heç bir sosial quruluş sahib olduğu bütün imkanları maksimum dərəcədə istifadə etməmiş dağılır. Belə ki, alman mütəfəkkirlərinə görə, cəmiyyətin tərəqqisi ancaq istehsal üsulunun əsaslı şəkildə dəyişməsi sayəsində mümkündür, yeni iqtisadi və siyasi strukturlar ancaq sosial inqilab nəticəsində meydana gələ bilər. Lakin mövcud əmək münasibətləri ilə istehsal vasitələri arasındakı ziddiyyət sosial inqilabı zəruri edən yeganə amil deyildir. Belə ki, tarixin istənilən dövrünə nəzər yetirsək, Marksa görə, müxtəlif dərəcəli cəmiyyətdaxili qeyri-bərabər sosial-iqtisadi və siyasi güc bölgüsünün şahidi ola bilərik (qeyri-bərabər güc bölgüsünün başlıca səbəbi əmək münasibətləri ilə istehsal vasitələri arasındakı ziddiyyətdir). Başqa sözlə, istehsal

vasitələrinin bir neçə əldə cəmləşməsi, bir zümrənin cəmiyyətin qalan qismini müəyyən iqtisadi münasibətlər çərçivəsində idarə etməsi qaçılmaz olaraq, tərəflər arasında gərginlik yaradır. Hər zaman müəyyən bir qrup digərləri üzərində hakimiyyətə sahib olmaq üçün, qarşı tərəf isə öz maraqlarını qorumaq üçün qarşılıqlı münaqişə və mübarizədə olmuşlar. Qalib olan tərəf müxtəlif üsullara əl ataraq, öz üstünlüyünü möhkəmləndirmiş, məğlub olan tərəf isə güclüyə tabe olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Beləliklə, tərəflərarası gərginlik yaranır.

Mövcud ehtiyatlar qeyri-bərabər paylandığından az paya sahib olan və daim istismar olunanlar siyasi və iqtisadi cəhətdən güclü olan sinfə qarşı düşmən mövqedə dururlar ki, bu da güclü və aşağı zümrə arasında antaqonist münasibət, yəni düşmənçilik yaradır. Məhz elə bu cür münaqişəli əlaqələrin nəticəsidir ki, tarix boyu müxtəlif siyasi-iqtisadi sistemlər bir-birini əvəz etmişdir. Bu bərabərsizliyin kökündə isə, K.Marksın fikrincə, şəxsi mülkiyyət və işğal kimi proseslər durur. Marks tarix boyu cəmiyyətdə mövcud olmuş siyasi-iqtisadi sistemləri təhlil edərkən daim bu sosial bərabərsizliyi diqqətdə saxlamış, onun hansı formada inqilabları şərtləndirdiyini göstərmişdir.

İndi isə Marksın cəmiyyətin müxtəlif formasiyalarını fərqləndirilməsi və həmin formasiyaların özlərinə məxsus xüsusiyyətlərinə dair fikir və nəzəriyyələrindən bəhs etmək istədim. Bu hissədə əsasən lap qədim dövrlərdən başlayaraq, müasir dövrümüzə qədər cəmiyyətin təkamülünü və hansı mərhələlərdən keçdiyini nəzərdən keçirək.

Tarixi təhlil edən K.Marks cəmiyyətləri istehsal münasibətlərinin tipi əsasında ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, kommunizm ictimai-iqtisadi formasiyalarını fərqləndirir. Bunlardan “quldarlıq, feodalizm və kapitalizm –sinf-antagonist,istismarçı və iflasa uğrayan xarakter daşdıqları halda, ibtidai icma və kommunizm ədalətli və ahəngdar, ümumi əmək və bölgü, zəhmətkeşlərin həqiqi azadlığı, demokratiya və yüksək rifah səviyyəsinə əsaslanan cəmiyyətlər kimi qəbul olunurlar”. (3. Səh 36) Gründüyü kimi, müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyaları bir-birindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət texnoloji avadanlıqlar yox, onların

əsaslandığı iqtisadi münasibətlərdir. Hər bir formasiyanın isə özünəməxsus fəaliyyət qanunları mövcuddur ki, bunların da düzgün dərk edilməsi sistemin həm mövcud durumunun, həm də gələcək taleyinin real qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Yığcam şəkildə əmək münasibətlərinin necə təkamül etdiyini nəzərdən keçirək.

İbtidai icma quruluşuna sahib bəsit toplumlar K.Marksın başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Bu toplumlar sıx icma şəklində yaşayırdı (hətta hazırkı dövrdə, azsaylı da olsa, belə tayfalar var). Əsas məqsədin fundamental ehtiyacların təminatı olduğu bu toplumlarda gündəlik həyat tərzı hər kəs üçün bir idi. İnsanlar arasındakı fiziki və mənəvi yaxınlıq yüksək dərəcədə olduğundan, kommunal yaşayış tərzı mövcud idi ki, burada da maddi nemətlər sırf ehtiyaca görə bölünürdü. Sonrakı toplumlardan fərqli olaraq şəxsi mülkiyyət yox idi. Şəxsi mülkiyyət olmadığından, sosial təbəqələşmə prosesi baş verməmişdi və bu səbəbdən də toplum üzvləri arasında hər hansı ciddi münaqişədən söhbət gedə bilməzdi. Xüsusi mülkiyyət olmadığından bu cür toplumlarda qazanc naminə istehsal da meydana gəlməmişdi. Belə bir iqtisadi mühitin insan təbiətinə daha yaxın olmasını nəzərə alan Marks bu sistemi təbii iqtisadiyyat və ya ibtidai kommunizm adlandırmışlar. Lakin bir müddətdən sonra “şəxsi mülkiyyət” məfhumu ortaya çıxaraq bütün icma əlaqələrini və kommunal sistemi məhv etməyə, bərabərsizliyin mövcud olduğu iqtisadi sistemin toxumlarını səpməyə başlayır. Şəxsi mülkiyyətin yaranmasına səbəb isə bir tayfanın daha çox maddi ehtiyata sahiblənməsi və əldə etdiklərini digərlərinə satması olur. Beləliklə, şəxsi mülkiyyətin yaranması bir tayfanın digərinə nisbətdə varlanmasına və digərlərini özünə tabe edərək toplumda güclü mövqeyə yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, baş verən müharibələr və münaqişələr tayfalararası əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi olaraq, sonralar əmtəə mübadiləsi adlandırılmağa başlayan məhsul mübadiləsi də genişlənməyə başlayır, çünki müxtəlif tayfalar müxtəlif məhsulların hazırlanması üzrə ixtisaslaşdıqlarından qarşılıqlı mübadilə ilə fərqli məhsullardan və insan əməyindən (qul mübadiləsi vasitəsilə) yararlanmağa başlayırlar. Paralel olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində yeni kəşflər ortaya çıxmaqda, demoqrafik vəziyyət dəyişməkdə idi. Yeni

texnoloji kəşflərə əsasən kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlər aid edildiyi halda, demoqrafik dəyişikliklərə tayfaların əhali və ərazi cəhətdən böyüməsi aid edilir. Bu böyümənin gətirdiyi başlıca problemin həll edilməsinə dair istək, qədim şəhərlərin yaranmasında stimül rolunu oynayır.(10. səh 85) Belə ki, əgər əvvəllər azsaylı və kiçik ərazidə yerləşən əhalini idarə etmək asan olduğundan heç bir dövlət tipli quruluş tələb olunmurdusa, artan əhali və genişlənən coğrafi məkan yeni üsul ilə idarəetməni qaçılmaz edirdi. Təbii artımla bərabər tayfalararası birləşmələr (razılıq, yaxud zorakılıqla), vaxtilə çox kiçik olan tayfanın böyüməsinə səbəb olurlar. Bir müddətdən sonra isə güclü tayfalar birləşərək qədim şəhərlər salmağa başlayırlar. Beləliklə, böyüyən tayfalar yeni növ idarəetmə və iqtisadi sistem yaratmaqdan başqa, coğrafi baxımdan daha sabit həyat sürməyə başlayırlar. Onlar əlverişli coğrafi şəraiti olan yerlərdə məskunlaşaraq, o dövr üçün şəhər sayılan yaşayış məntəqələri salırlar. Beləcə, qədim şəhərlərin əsası qoyulur. K.Marks qədim şəhər olan Romanı xüsusi olaraq tədqiq edir ki, bunun da səbəbi onun həm tarixən imperiya mərkəzi, həm də müəyyən siyasi-iqtisadi və sosial əlamətlərə sahib olması idi.

Quldarlığın geniş vüsət aldığı qədim şəhər tipli cəmiyyətlər, sosial sinfin bariz şəkildə ilk dəfə ortaya çıxdığı toplumdur ki, bunu da Romanın timsalında açıq-aydın müşahidə edə bilərik.. Qədim Romada tamamilə fərqli iki sosial təbəqə yaranmışdı. Bir tərəfdə istehsal vasitələrinə və onlarla əlaqədar siyasi-iqtisadi gücə sahib, lakin azsaylı patrisilər, digər tərəfdə isə sayca böyük, lakin demək olar ki, heç bir gücə sahib olmayan plebeylər mövcud idi. Patrisilər milli məclisdən tutmuş dövlət orqanlarının bir çox yüksək mövqelərində fəaliyyət göstərdikləri və böyük torpaq sahibləri olduqları halda, plebeylərin əksəriyyəti olduqca yoxsul həyat yaşayırdı. K.Marksın dili ilə desək, bu dövrün sosial sinfləri olan patrisilər və plebeylər arasında daim gərginlik və bərabərsizlik hökm sürürdü. Göründüyü kimi, yavaş-yavaş şəhərdə formalaşmağa başlayan iqtisadi sistem istismarçı, qeyri-bərabər əmək münasibətləri üzərində qurulmuşdu. Məhz bu səbəbdən idi ki, sonradan kapitalizmin ziddiyyətləri adlanacaq əlamətlər artıq Romada müşahidə edilməkdə idi. Belə ki, patrisilər plebeylərin istismarı nəticəsində meydana çıxan məhsullardan istifadə

edərək, ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, xoş həyat yaşadıqları halda, onlar üçün çalışan plebeylər nə hüquqi, nə də digər müstəvi gücə sahib idilər. Onlar əməkləri və ərsəyə gətirdikləri məhsullar üzərində də şəxsi hakimiyyətlərini itirmişdilər ki, K.Marks bunu insanla onun əməyi və ərsəyə gətirdiyi məhsul arasında yadlaşma adlandırmışdır. Bu amillər özünü mütəmadi olaraq siyasi ixtişaşlar halınd bürüzə verməsə də, zaman keçdikcə bütün imperiyanın çökməsinə səbəb olacaqdı.

Siyasi və iqtisadi mənzərə də bəsit dövrdəkindən olduqca fərqli idi. İbtidai icma quruluşuna sahib toplumdən fərqli olaraq, qədim şəhərlərdə parlament və respublika kimi yeni siyasi institutlar da yaranmaqda idi ki, bunların arasında ölkənin idarə edilməsi istiqamətində əmək bölgüsü aparılmışdı. Şəhərlər siyasi fəaliyyətdən əlavə, iqtisadi fəaliyyətin də mərkəzinə çevrilməkdə idi. Əmək bölgüsünün digər bir maraqlı məqamı isə ondan ibarət idi ki, “əmək bölgüsünün genişlənməsi və özəl mülkün yayılması ilə birlikdə, vaxtı ilə mövcud olmuş kommunal bağlılıqlar və hissələr eroziyaya uğramağa başlamış idi. Şəhər və kənd, manufaktura və dəniz ticarəti, şəhərlilər və kəndlilər arasındakı iqtisadi maraqların toqquşması nəticəsində ciddi sosial bölünmə yaranmış idi. O dövrün iqtisadi mühərriki sayıla biləcək dərnəklərlə yanaşı manufakturalar da Romada ciddi fəaliyyət göstərməkdə idi.

Roma dövlətinin apardığı siyasət, patrisilərin plebeyləri həddən artıq istismar etməsi, sələmçilərin plebeylərə pulu olduqca yüksək faizdə verməsi, vergi sahəsindəki özbaşınalıq kəndlilərin hər şeyi itməsinə və qula çevrilməsinə səbəb olurdu. K.Marks diqqətə çatdırır ki, kəndlilərin istehsal vasitələrindən ayrılaraq qullara çevrilməsi, kapitalizmin inkişafına yox, kapitalizmə gedən yolların bağlanması xidmət etdiyindən, Romadakı bu vəziyyət imperiyanı geriye aparırdı. Dövlətin təkə bu passivliyi yox, eyni zamanda, vergi sahəsindəki bir növ soyğunçu siyasəti də imperiyanı zəiflədirdi. Belə ki, tacirlər və sahibkarlar dövlətin yüksək vergi dərəcəsi ucbatından, qazanclarının böyük qismini vergi halında dövlətə ödəməli olduğundan, iqtisadi fəaliyyətlərinin inkişafına sərmayə qoymaq imkanına sahib deyildilər. Bütün bunlar azmış kimi, qədim alman tayfalarının Romaya dağıdıcı yürüşü onsuz da daxilən dağılmaqda olan imperiyanı yıxan son zərbə oldu.

Qədim alman tayfaları Romanı süquta uğratdıqdan sonra, özlərinə məxsus hakimiyyət forması və iqtisadi sistem formalaşdırdılar.

Roma imperiyasını dağıdan qədim alman tayfaları feodalizm sistemi qurdular. Tayfanın əsgərləri torpaq sahibi olan yoxsul kəndliləri müxtəlif üsullarla özlərinə tabe edərək, onların torpaq və əməkləri üzərində hakim mövqeyə sahib olurdular. Feodalizmdə feodal nərdivanının ən yüksək pilləsində kral otururdu, feodallar isə torpaq sahibi idilər. K.Marksın feodalizmin təhlilində diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biri də məhz elə torpaq sahibi və təhkimli kəndli arasındakı əmək münasibətləri idi. Sosial bərabərsizliyin miqyasının çox böyük olduğu feodal cəmiyyətlərində sosial siniflər aristokratiya və kəndli sinfinə bölünürdülər. Feodalizmdə istehsalın məqsədi və təbiəti, müəyyən mənada, kapitalizmdəkindən fərqlənirdi. Belə ki, təhkimli kəndli müqavilə yox, mənəvi öhdəlik əsasında torpaq sahibinə tabe olub, onun üçün çalışırdı. Kəndli-vassal münasibətlərini möhkəmləndirən başlıca amillər o dövrdə hökm sürən dəyərlər toplusu idi. Bu o dəyərlər toplusu idi ki, aşağı təbəqənin nümayəndələrini yuxarı təbəqənin nümayəndələrinə ağa kimi baxmağa, ona tam formada sadıq olmağa çağırırdı. Əsas məqsədin ərzaq ehtiyacını təmin etmək olduğu feodalizmdə kəndli ərşəyə gətirdiyi məhsulun böyük qismini torpaq sahibinin şəxsi istehlakı üçün ona verirdisə, digər qismini özünə götürürdü. Torpaq sahibi isə kəndliyə qazanc mənbəyi kimi yox, ehtiyacların təmin edilməsində vasitə kimi baxırdı. Bu əlaqədə K.Marksın son olaraq toxunduğu mühüm məsələ istismar məsələsidir. K.Marksın fikrincə, ehtiyacların təminatı üçün kəndlinin işlədilməsini istismar kimi qələmə vermək ədalətli olmazdı. Belə ki, feodalizmdə təhkimli kəndli gördüyü işin mahiyyətindən agah idisə, kapitalizmdə işçilər gördükləri işin mahiyyətini tam dərk etmirlər. Belə ki, feodalizmdə kəndli öz fəaliyyətinin məqsədinin torpaq sahibinin ehtiyaclarının təminatı üçün olduğunu bilməklə yanaşı, nə zaman istismar sayıla biləcək əməklə məşğul olduğunu da bilirdi ki, buna da biyar deyilirdi.

Göründüyü kimi, kəndlinin istehsal vasitələrindən və öz məhsulundan ayrılması, kəskin sosial bərabərsizlik kapitalizmdə də (hərçənd fərqli formada və dərəcədə)

mövcud olacaq xüsusiyyətlər idi. Əmək bölgüsünə gəlincə isə, deyə bilərik ki, aristokratiya və kəndli sinfi arasındakı əmək bölgüsü kəskin şəkildə aparılmışdı ki, bu da kapitalizmdə mövcud olan burjuaziya-proletariat arasında aparılan əmək bölgüsü ilə müəyyən oxşarlıq təşkil edirdi. Deməli, feodalizm ilə kapitalizm arasında fərqliliklər kimi oxşarlıqlar da var idi və bu da o demək idi ki, feodalizmdə özündən sonra gələn kapitalizmin cürcətiləri yavaş-yavaş ortaya çıxırdı. Kapitalizmə keçid isə, digər tarixi keçidlərdə olduğu kimi, istehsal qüvvələrinin inkişafı və onun səbəb olduğu sosial əlaqələrdəki dəyişikliklə şərtlənmişdi. Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, bir sistemin inkişafı hər cəhətdən elə pik nöqtəyə çatmalıdır ki, onu yeni sistem əvəzləsin. Feodalizmin dağılmasında və kapitalizm ilə əvəzlənməsində qısa zaman kəsiyində baş verən bir sıra hadisələrin rolu olmuşdur.

Texnoloji inkişaf, yeni coğrafi kəşflər, şəhərləşmə və müstəmləkəçilik prosesi artıq feodal sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmirdi. Amerikanın, Afrikaya və Asiyaya əlverişli ticarət yollarının kəşfi (bu da həmin yerlərdə mövcud olan dəyərli təbii ehtiyatların əldə edilməsinə imkan verirdi), habelə yeni texnoloji avadanlıqlar (buxar ilə işləyən mühərrikin kəşfi Sənaye inqilabına səbəb oldu), bu imkanlardan istifadə edərək sənaye yaratmaq istəyənlərə tamamilə yeni fürsətlər verirdi. Bu yeniliklər iqtisadi aləmdə üstün mövqeyə sahib olan dərəcəklərə də təsir göstərərək onların sıradan çıxmasına səbəb oldu. Yenidən meydana çıxan kapitalistlər isə əvvəlcə manufaktura və özəlləşdirilmiş torpaq sahibləri olsalar da, Sənaye inqilabından sonra sənaye maqnatlarına, vaxtilə aristokratiya və torpaq sahiblərinin təşkil etdiyi burjuaziya sinfinin yeni nümayəndələrinə çevrildilər. Təbii ki, kapitalistlərin yalnız istehsal müəssisəsinə sahib olması onların güclü mövqə qazanmasına kifayət etmirdi. Bu səbəbdən də, K.Marksa görə, müasir dövlətçilik Sənaye inqilabından sonra meydana gəlmişdir.

Bildiyimiz kimi, Marksın fikir və konsepsiyalarının əsas hissəsində antikapitalist və kommunist ideyaları cərəyan edir. Buna görə də, onun bu 2 cəmiyyət (kapitalizm və kommunizm) haqqında fikirləri olduqca genişdir. Bu cəmiyyətlər haqqında onun fikirlərindən qısada olsa mövzumda danışmaq istəyirəm.

Feodalizmin məhvi və kapitalizmin yaranmasında digər həlledici hadisə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, meydana gələn kapitalist sinfinin öz üstünlüyünü möhkəmləndirib, toplum və təbii ehtiyatlar üzərində hakimiyyət əldə etmək üçün dövlət yaratması olmuşdur. Bütün sahələr üzərində nəzarət və hakimiyyət qurmaqla yanaşı, bu institut zorakılıq və gücdən qanun çərçivəsində istifadə edir. Sadə formada desək, dövlət tək hakimiyyətlik yaratmaq naminə, lazım gəldikdə, zorakılıqdan da istifadə edir. Göründüyü kimi, kapitalistlər yeni sosial institutdan, onun imkanlarından öz mənfəətləri üçün yararlanaraq, yoxsul təbəqələri yaradıb özlərinə zorakılıqla tabe etməklə, kapitalizmin özəklərindən birinə çevriləcək əmək haqqı üzərində qurulan işəgötürən-işçi sistemini yaradırlar. Bu vəziyyəti K.Marksın sosioloji konseptləri ilə təhlil edəndə görürük ki, meydana yeni çıxan istehsal vasitələri əmək münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olub, iş müstəvisindəki əmək münasibətlərinin yeni formaya keçməsinə gətirib çıxardı. Artıq öz əməyini istehsal vasitələrinin sahiblərinə sataraq əmək haqqı qarşılığında onun üçün çalışmağa hazır olan böyük bir işçi ordusu yaranmışdı. Feodalizmdən fərqli olaraq, əmək münasibətləri vassal və təhkimli kəndli arasında yox, işəgötürən ilə işçi arasında idi. Göründüyü kimi, kapitalistlər yeni sosial institutdan, onun imkanlarından öz mənfəətləri üçün yararlanaraq, yoxsul təbəqələri yaradıb özlərinə zorakılıqla tabe etməklə, kapitalizmin özəklərindən birinə çevriləcək əmək haqqı üzərində qurulan işəgötürən-işçi sistemini yaradırlar.

Başlıca məqsədin gəlir əldə etmək olduğu bu sistemdə istismarçı, qeyri-bərabər əmək münasibətləri, bir tərəfdə burjuaziya, digər tərəfdə isə onlar üçün çalışan proletariat sinfi mövcuddur. Ərsəyə gələn məhsulların, yaxud əmtəələrin satışından əldə edilən gəlirlərin cüzi bir hissəsi işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə sərf edildiyi halda, qazancın böyük bir qismi kapitalistin şəxsi istehlakına yönləndirilməkdən başqa, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yenidən sərmayə kimi yatırılır. K.Marks sərmayənin yenidən yatırılmasına xüsusi diqqət ayıraraq qeyd edir ki, məhz mütəmadi sərmayənin yatırılması kapitalı yaradır. Beləcə, qoyulan sərmayənin yaratdığı kapitalın sayəsində fəaliyyət göstərən kapitalist onların

fəaliyyət göstərdiyi sistem isə kapitalizm adlanır. Belə bir mühitdə ərsəyə gətirilən maddi nemətlərin və məhsulların böyük bir qismi istehsal vasitələrinə sahib şəxslərə getdiyindən, kapitalist üçün çalışan işçi yalnız əmək haqqı hesabına yaşadığından, kapitalın mütəmadi olaraq kapital gətirməsi, qaçılmaz olaraq, sosial bərabərsizlik yaradır. Marks kapitalizmin bir çox təzadlı məqamlarından birini diqqətə çatdıraraq yazır ki, kapitalizmdə zənginlik artdıqca, işçilərin yoxsulluq dərəcəsi də bir o qədər artır. Burjuaziya və proletariat arasında daimi ədavət hökm sürsə də, bu iki sosial sinif arasında sıx asılılıq da mövcuddur. Belə ki, əgər proletariat öz yaşayışı üçün kapitalistlərə möhtacdırsa, kapitalistlər də sahibkarlıq fəaliyyətlərinin mövcudluğu üçün proletariatın əməyinə ehtiyac duyurlar.

Kapitalizmin sosial təsirləri də K.Marksın haqqında geniş söhbət açdığı digər bir mövzudur. Alman mütəfəkkirinə görə, kapitalizm insan təbiətinə zidd əlamətlərlə zəngin olub, insan, onun əməyi və əməyinin məhsulu arasında anormal əlaqə yaradır. Bu isə işçinin öz qüvvəsini əmək haqqı qarşılığında kapitalistə satması ilə başlayır. Öz əməyi üzərində hakimiyyəti itirən işçi kapitalistin qoyduğu qaydaqanun çərçivəsində fəaliyyət göstərir, öz əməyi sayəsində kapitalist üçün məhsul istehsal edir. Beləcə, kapitalistə məxsus yerdə, kapitalistə məxsus istehsal vasitələri ilə məhsul istehsal edən işçi həm öz əməyindən, həm yaradıcılıq qabiliyyətindən, həm də bütövlükdə öz təbiətindən uzaqlaşır. (8. Səh 120) Bütün bu xüsusiyyətlərin təhlili ilə kifayətlənməyən K.Marks, kapitalizmi sadəcə iqtisadi sistem kimi deyil, həm də böyük bir güc olaraq görürdü. O güc ki, heç bir fiziki zorakılıq tətbiq etmədən öz maraqlarına uyğun siyasətin yürüdülməsinə nail ola bilər. E.Vud K.Marksın fikirlərini şərh edərək deyir ki, “Kapitalizmin gücünün sirri iqtisadi əlaqələrin siyasi əlaqələrə çevrilməsindədir”.(11)

Lakin bu üsulların heç birinin effektiv olmayacağına inanan K.Marksa görə, heç nə kapitalizmi onu gözləyən sonluqdan qoruya bilməyəcəkdir. İnkişaf edən istehsal vasitələri, işçi siniflərin qlobal miqyasda ayağa qalxması və kapitalistlərin öz aralarındakı qızğın rəqabət kapitalist əmək münasibətləri ilə dəyişən ətraf mühit arasında gərgin münasibət yaradacaq ki, bu da bir müddətdən sonra sistemin

çökməsinə gətirib çıxaracaqdır. K.Marks kapitalizmin məhvini qısa bir şəkildə “Kommunist partiyasının manifesti”nin sonunda özünəməxsus şəkildə belə ifadə etmişdir: “Müasir sənayenin inkişafının nəticəsində burjuaziya özünün üzərində durduğu fundamenti məhv edir. Bu o fundamentdir ki, onun varlığı sayəsində burjuaziya proletariatu istismar edərək öz maraqlarına uyğun həyat yaşayır”. Burjuaziyanın feodalizmi yıxmaq üçün istifadə etdiyi silahların burjuaziyanın özünə qarşı çevrildiyini deyən K.Marksa görə, “bu dominant sinif öz əməlləri ilə öz qəbirqazanlarını yetişdirir. Burjuaziyanın çökməsi və proletariatın qələbəsi qaçılmazdır.”

Maraqlıdır ki, K.Marks sosializm və kommunizmin təbiəti, fəaliyyət mexanizmi və digər müvafiq cəhətləri barədə olduqca az yazmışdır. Buna səbəb isə K.Marksın şəxsi düşüncəsi və yaşadığı dövrdə baş verən siyasi çaxnaşmalar olmuşdur. Kapitalizmin canlandığı bir dövr olduğundan K.Marks demişdir ki, ən əsas məsələ kapitalist sistemini anlayaraq onun mənfi cəhətlərini görmək və onu devirməkdir. Bu sistem olmayandan sonra sosialist və yaxud kommunist sistemini qurmaq üçün kifayət qədər vaxt və imkan olacaqdır. Buna baxmayaraq, Marksın əsərlərinin təhlili onun xəyalında qurduğu sosialist və kommunist cəmiyyətlərinin hansı təbiətə malik olduğunu anlamağa imkan verir. Hərçənd alman mütəfəkkirlərinin təsvir etdiyi cəmiyyətlər elm ictimaiyyəti tərəfindən utopik sistem kimi qəbul edilmişdir. Bu da maraqlıdır ki, K.Marks və F.Engelsin işlərində, “kommunizm” və “sosializm” sözləri fərqli şəkildə istifadə olunaraq, bir-birinə oxşar əlamətlərlə zəngin sistemlər ifadə etmişdir. Buna görə, bu bölümdə onların əsasən həmin sistemlərin ortaq xüsusiyyətlərindən bəhs edib, onların kapitalist sistemindən fərqlənən cəhətlərinə, onların K.Marks tərəfindən aparılmış sosioloji təhlilinə diqqət yetirmək istəyirəm.

İlk olaraq bunu qeyd etmək gərəkdir ki, inqilab vasitəsi ilə baş verəcək hər hansı qəfl dəyişikliyi dəstəkləməyən Marksa görə, sistemin ən effektiv şəkildə dəyişməsi və sonradan fəaliyyət göstərməsi üçün toplumun iqtisadi bazası işçi sinfin inqilab etməsinə təkan verəcək dərəcədə inkişaf etməlidir. Yəni inkişaf etmiş istehsal vasitələri yeni bir istehsal üsulunun yeni əmək münasibətləri üzərində qurulmasına

imkan verməlidir ki, sosializm və kommunizmə keçid mümkün olsun. Təbii ki, tamamilə fərqli təbiətə sahib olan kapitalizmdən kommunizmə keçid qısa müddətdə baş verərək, kapitalizmin tamamilə məhvi və sosializmin, sonra isə kommunizmin yaradılmasına gətirib çıxarmayacaqdır.

Belə ki, K.Marksa görə, kommunizmin iki mərhələsi olacaqdır. İlkin mərhələdə kapitalist əlamətlərinin sıradan çıxması və əmək bölgüsünün miqyasca kiçilməsi baş verəcəksə, sonrakı mərhələdə tamamilə kommunist əlamətləri ilə zəngin sistem formalaşaraq, iqtisadi və maddi zənginlik yaradacaqdır. Bu mərhələləri bir az dərinlən açıqlamalı olsaq, sosializmin ilkin çağlarında kapitalizmin qalıqları öz mövcudluğunu davam etdirəcəkdir. Vaxtilə kapitalist olanlar kapitalistə xas maraqlarından əlçəkərək, yeni mühitə uyğun yaşamalılı olacaqdır. Kapitalı artırmaq üçün gərəkli imkanlar aradan qalxmaqla yanaşı, rəqabət mühiti olmadığından, kapitalistlərarası qızğın mübarizə də olmayacaqdır. Deməli sosializm kapitalizmin çökməsindən sonra meydana gəlməli olan sistem olub, kommunizmə keçidin ilkin mərhələsi rolunu oynayacaqdır.

Birincisi, bu sistemlərdə xüsusi mülkiyyətçilik məfhumu yox olur ki, bu da bir növ domino effekti yaradıb, cəmiyyətin digər sahələrində və fərdi müstəvidə inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Belə ki, bu sistemlərdə istehsal avadanlıqları, məhsullar, xidmətlər və təbii ehtiyatlar kapitalistlərə yox, xalqa və işçilərə məxsusdur ki, bunu da K.Marks “ictimai mülkiyyətçilik” adlandırmışdır. Lakin xüsusi mülkiyyətin yox olması deyilərkən, belə bir çəşqınlıq yarana bilər ki, kommunist sistemində insanların şəxsi mülkiyyəti sayılan ev, maşın və paltar kimi şəxsi istehlak üçün istifadə edilən məhsullar da ictimailəşdirilərək, şəxsi nəzarətdən çıxacaqdır. (13.səh 215) Marksın terminologiyasında xüsusi mülkiyyətin mənası başqa idi. Xüsusi yaxud özəl mülkiyyət Marksın nəzərində başqalarının əməyinin istismarı nəticəsində kapital gətirən mülkiyyətdir .

Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, hər iki sistemin (sosializm və kommunizm) kökündə, insanların gerçək potensialının inkişafı üçün imkanların yaradılması, ictimai mülkiyyətçilik, özəl mülkiyyətin və istismarın aradan qalxması nəticəsində

meydana gələn sosial əməkdaşlıq dayanır. Bir sözlə, kommunizmdə, məhsuldarlığın insan üçün ən ideal forması yaranacaqdır.

Nəticə.

Danılmaz faktdır ki, K.Marksın yaşadığı dövrdəki sosial sinfi quruluş ilə müasir dövrdəki quruluş arasında fərqlər mövcuddur, hərçənd fundamental prinsiplərin bir çoxu hələ də öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye inqilabının baş verdiyi dövrlə müqayisədə, müasir dövrdə daha çox yeni peşələr və iş sahələri mövcuddur. Bu dəyişikliklər isə işçi qüvvəni əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha rəngarəng və müxtəlif sosial qruplara çevirmişdir.

K.Marksın cəmiyyətin siniflərə və inkişaf tarixinə görə təsnifinə dair fikirlər və konsepsiyaları nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəldim ki, bütün tarix indi də siniflərin bir-birinə qarşı ziddiyətli mövqeyi və mübarizəsi yolu ilə davam edir.

Marksın sinifləri təhlil və tədqiq edərək hazırladığı “Marskizm nəzəriyyəsi” onun adını elm tarixinə salan mühüm kəşflərindən biridir. Marks sinif anlayışını izah edərkən qeyd edirdi ki, bu istehsal vasitələrinə eyni münasibətdə olan insanlar

qrupudur. K.Marksın sinfi konsepsiyası ictimai quruluşun obyektiv amili olan iqtisadi qeyri-bərabərliklə bağlıdır. Sinfi mənşə insanların özləri haqqında təsəvvürləri deyil, obyektiv şəraitlə əlaqədardır. Bu obyektiv şərait əsasında bir qrup insan digərilə müqayisədə maddi nemətlərə daha asanlıqla yiyələnə bilər.

Bəşəriyyətin tarixini bir neçə dövrə bölən Marksizm nəzəriyyəsinə görə, hər bir dövrdə cəmiyyətdə bir neçə əsas sinif olub (quldar və qul, feodal və kəndli və s.) və onların hamısı ümumi adla-istimar edənlər və istismar olunanlar kimi müəyyənləşdirmişdir. O, bütün cəmiyyətlərdə keçid siniflərin olduğunu qeyd edir.

Bunuda qeyd etmək istəyirəmki, baxmayaraq ki, Marksın bu pronozu hələ ki gerçəkləşməyib, ildən-ilə çoxalan iqtisadi böhranlar və dünyanın əksər ölkələrində müşahidə olunan sosial bərabərsizliklərin yaxın gələcəkdə kapitalizmi devirməsi reallıqdan uzaq görsənmir.

Və son nəticədə deyə bilərəm ki, K.Marksın yaşadığı dövrdən müasir dövrümüze qədər çox illər keçməsinə baxmayaraq, indiki dövrün dünya şöhrətli filosof və sosioloqları mütəfəkkirin sosial siniflə əlaqəli fikirlərinin aktual olduğunu deyirlər.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. prof. İ.Rüstəmovun redaktorluğu ilə., Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi. Bakı-2010. 715 səh
2. Qolenkova Z.T., Akuliç M.M., Kuznetsov V.N., Ümumi sosiologiya (prof. İ.Rüstəmovun tərcüməsi ilə) Bakı-2014 493 səh
3. Məmmədov Z.İ., Orucov X.H., Cəlilov M.F., Ağayev T.B., Sosiologiya Bakı-2006 “ İqtisad Universiteti Nəşriyyatı” 243 səh
4. Mehdiyev R.Ə., Fəlsəfə. Bakı- 2010, 360 səh.
5. Seyidova A.C., Avropa mədəniyyəti və dünya sivilizasiyasının ona təsiri Bakı-2015
6. K.Marks və F.Engels., Seçilmiş əsərləri-I cild Bakı-1978. 662 səh
7. K.Marks və F.Engels., Seçilmiş əsərləri-III cild Bakı1983. 667 səh
8. Şahbazov İ.F., Sosioloji nəzəriyyələr: E.Dürkheim, K.Marks, M.Veber

Bakı-2015. 239 səh

9. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya Bakı 2013. 352 səh.
10. A.Giddens., A Contemporary Critique of Historical Materialism: Power, Property and the State London, Palgrave Macmillan. 1981
11. E.M.Wood., Democracy against Capitalism. Cambridge University Press. 1995
12. John Hughes, Wes Shahrrock and Peter Martin.. Understanding Classical Sociology:Marx, Veber, Durkheim. London-1995
13. Justin Holt. The Social Thought of Karl Marx. New York-2015
14. K.Marx, Capital: A Critique of Political Economy. New York-1867/1967
15. K.Marx and F.Engels., The German Ideology. Edited by C.J.Arthur. New York-1845/1970
16. Thomas Piketty., Capital in the Twenty-First Century. Boston,Harward University press. 2014

İnternet saytları

- ❖ www.wikipedia.org
- ❖ www.kommunist.biz
- ❖ www.kayzen.az
- ❖ www.11tezis.org

